

ZNAČAJ GRČKIH PREVEDENICA I SEMANTIČKIH POZAJMLJENICA ZA OBRAZOVANJE EVROPSKE KULTURNE LEKSIKE

Predmet ovog saopštenja jesu rezultati istraživanja jedne grupe reči odnosno pojmova iz oblasti kulture u najširem smislu te reči. Moglo bi se reći da ova istraživanja spadaju u istoriju reči i pojmova, dakle u onu oblast nauke o jeziku koja, sa ovih ili onih razloga, nije bila negovana i nije napredovala u onoj meri u kojoj su napredovale fonetika, morfologija i sintaksa na primer. Istorija reči i pojmova tesno je povezana sa još jednom granom nauke o jeziku, koja se takođe, zbog prenošenja težišta na fonetiku, morfologiju i sintaksu, nije razvijala ravnomerno i u skladu sa ovim oblastima.

Mislim na istorijsku semantiku, tj. na onu granu nauke o jeziku koja, od jednog svedočanstva do drugog, utvrđuje i prati promene značenja reči i objašnjava uzroke tih promena.

Upravo ove promene značenja tj. bogaćenje jedne reči novim značenjima, najčešće putem metaforâ, sužavanja ili proširivanja značenja, doprinose u najvećoj meri bogatstvu reči i izraza.

Ovakve promene mogu da se dešavaju spontano u jednom jeziku na idioglotskom materijalu onda kada narasla misao i narasle ideje traže nove načine izražavanja, ili da budu izazvane impulsima iz drugog jezika onda kada dve različite kulture, odnosno dva različita jezika dolaze u dodir i kada nastaju, da tako kažemo, preliivanja iz jedne kulture u drugu, iz jednog jezika u drugi. Tada je, po pravilu, razvijenija kultura davalac a manje razvijena primalac, bez obzira na političko-ekonomsku situaciju. Ima, razume se, i obrnutih slučajeva o kojima ovde zasada neće biti reči. Tako jezik razvijenije kulture vrši snažan uticaj na jezik sa kojim stupa u dodir i rezultat je relativno brzo stvaranje novog moćnog sredstva izražavanja.

Jedan vid bogaćenja jezika, dakle, ispoljava se u preuzimanju novih značenja, najčešće apstraktnih, za već postojeće idioglotske reči i izraze. Za takve reči predložili smo termin *semantičke pozajmljenice*.

Drugi vid bogaćenja jezika u dodiru dveju kultura ogleda se u stvaranju novih reči i izraza idioglotskim sredstvima, ali ne spontano, već pod impulsima, odnosno prema modelima iz drugog jezika. Ovak-

ve reči mogu biti obrazovane sufiksima ili su, što je češći slučaj, složenice i najvećim delom predstavljaju oznake za pojmove dotada nepoznate u datom jeziku. I ovaj vid bogaćenja jezika, putem *prevedenicâ*, kako se ove reči nazivaju, ima gotovo neprocenjiv značaj za obrazovanje novog književnog jezika.

Stoga je u najmanju ruku čudno, mada ne i neobjašnjivo, što je samo onaj treći vid bogaćenja jednog jezika drugim, mislim na *pozajmljenice* i *tudice*, jedini odavno postao predmetom sistematskog naučnog istraživanja, dok su prva dva vida, daleko značajnija i po opsegu i po posledicama, tek kasno i sporadično ulazila u sferu naučnog interesovanja.

Ovde će biti govora upravo o ovim pojavama. Iz obimnog materijala izabrali smo nekoliko važnih kulturno-istorijskih termina nastalih na ovaj način.

Prvi je staroslov. *просвѣтити* odnosno *просвѣщати* sa svojim derivatima *просвѣщение* i *просвѣтителъ* odnosno *просвѣщеникъ*. Nas ovde ne interesuje konkretno, prvobitno značenje slovenske reči već upravo ona prenesena značenja „prosvetliti svetlošću saznanja, istine“.

Ova značenja javljaju se već u najstarijim staroslovenskim tekstovima, na primer u *Sinajskom euhologiju* 60 b 11: *ω сѣповщени сѣ н(ε)в(ε)си, а(н)ѣ(ε)ла свѣтла. просвѣщатица оамы наша и ср(ѣдъ)ца*, ali i u tekstovima moravske tradicije, na primer u *Homilijama sv. Gregorija Velikog (Homiliae s. Gregorii Magni)* 31, 212 ad 2 sq. : *Оучениюм ѿго просвѣщамени юсмѣ.*

I derivati ovog glagola zabeleženi su vrlo rano u ovom značenju, *просвѣщение*, na primer, u *Makedonskom glagoljskom odlomku*, poznatom kasnije pod imenom *Rilski listići (Folia glagolitica Rylensia)* 2a 9 sq., koji predstavlja slovenski prevod odlomka propovedi Jefrema Sirca iz vremena cara Simeuna: *сѣзъдати д(оу)ши просвѣщенье и ср(ѣдъ)цю и оумѣ пользънѣ а просвѣтителѣ* u *Životu Konstantinovu (Vita Constantini)* 3: *Бодѣ ми просвѣтителѣ и оучителѣ*, kao i u *Lavrovljevim listićima* (izdanje Lavrov, RES 6, 5 sq.), dok se oblik *просвѣщеникъ* javlja u *Besedi o prenosu moštiju sv. Klimenta (Sermo de translatione reliquiarum s. Clementis)*, dakle u istoj ćirilo-metodijevskoj tradiciji. Primer iz *Života Konstantinova* posebno je interesantan zato što se u njemu naslućuje prelaz od teološkog ka svetovnom značenju reči *просвѣтителѣ* „čovек који просветљује знанјем уопште а не само боџанским saznanјем odnosno saznanјем Boga“. Ovo svetovno značenje, koje je u starosprskom sasvim uobičajeno već od početka pisane tradicije, javlja se u zapadnoevropskim jezicima u 14. veku.

Nema sumnje da svoje preneseno značenje navedene slovenske reči duguju grčkom originalu. Čak bi se te reči mogle uslovno nazvati i novim rečima, a ne samo semantičkim pozajmljenicama, nastalim pod impulsima grčkog arhetipa, jer se kasnije sve ređe i ređe javljaju u primarnom značenju.

Metodološki posmatrano najjednostavniji su slučajevi kada imamo pred sobom grčki original i slovenski prevod. Vodeći računa o hronološkom momentu tada možemo sa gotovo stoprocentnom sigurnošću utvrditi da je reč o semantičkoj pozajmljenici odnosno o prevedenici iz grčkog.

Ako takvih neposrednih svedočanstava nemamo onda pribegavamo posrednom zaključivanju, najčešće na osnovu specijalizovanog, tehničkog značenja jedne reči, za koje je teško verovati da je nastalo spontano a koje se nalazi u jeziku davaocu.

Modeli za navedene slovenske reči svakako su grčke φωτίζω „prosvetljavati, prenositi hrišćansko učenje, krštavati“, u pasivu „primati hrišćansko učenje, biti krštavan“ za slovensko προσεβκτητι, προσεβκματα; φωτισμός „svetlost, prosvetljavanje božanskim saznanjem“ (na primer Novi zavet, Poslanica Korinćanima 2, 4, 4: ἐν ὧς ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσε τὰ νοήματα τῶν ἀπίστων εἰς τὸ μὴ ἀγάσαι αὐτοὺς τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ θεοῦ.) za προσεβκησηε odnosno φωστήρ i φωτιστής (Cyrillus ex Alexandria A.D. 444, Patr. Gr. LXVIII 417 A) za προσεβκτητελ. Ali dok u klasičnom grčkom ova reč igra značajnu ulogu u misterijskim religijama (v. R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, Leipzig und Berlin 1910, 30, 38 i dr.) dotle u poklasičnom grčkom, sa hrišćanstvom, reč dobija sve važniju sadržinu „davati odnosno dobijati saznanje o Bogu“, dok ne postane jedan od ključnih hrišćanskih termina „prosvetljavati se hrišćanskim učenjem, krštavati odnosno biti krštavan“.

Naročito je važno specifično, gotovo bismo rekli tehničko značenje „krštavati“ za φωτίζω koje se javlja i u slovenskom προσεβκτητι tako da nema nikakve sumnje da su slovenske reči semantičke pozajmljenice iz grčkog. Karakteristično je da se već u grčkom φωτίζω javlja i prelaz od religijskog ka sekularizovanom značenju „proučavati (na primer τινὰ πῶς „nekoga kako“, *Sept.* 4 Reg. 17, 28), koje će kasnije u slovenskom postati i jedino, veoma važno kulturno-istorijsko značenje.

Pored oblika φωτίζω, φωτισμός, φωστήρ, φωτιστής u poklasičnom grčkom nalazimo i oblike διαφωτίζω, διαφώτισις, διάφωτος koji nam, u još većoj meri, objašnjavaju slovenske oblike προσεβκματα, προσεβκησηε, προσεβκτητελ u morfološkom pogledu i upućuju nas na pomisao da je reč o pravim novim tvorevinama u slovenskom po uzoru na grčke modele.

Međutim, značenja reči φωτίζω, φωτισμός, φωστήρ, φωτιστής više govore u prilog zaključku da su upravo te reči pozajmile svoja apstraktna, visoko specijalizovana značenja, slovenskim ekvivalentima. Što se morfološke strane tiče biće dovoljno da uputimo na obrazovanje slovenske reči, starosrp. вьсѣмиръ „celi svet, universum“ (u *Karejskom tipiku* sv. Save) po ugledu na grčko κόσμος „svemir“ a uz uticaj prideva παγκόσμιος „onaj koji se odnosi na svemir“.

U starosrpskom javljaju se, prenesena iz staroslovenskog, oba obrazovanja: просвѣтити „prosvetljavati znanjem i učenjem, prosvetljavati“ (na primer: товою научени быхомъ и товою просвѣтихомъ се, *Život sv. Simeuna* od sv. Save 4; ili: ты ми просвѣтиши оумъ и смыслы свѣтомъ разоума твоего, *Monumenta Serbica* 10) i просвѣтителъ (na pr.: цркъвамъ просвѣтителѧ, *Život sv. Simeuna* od sv. Save 6; просвѣтителѧ српскаго и новаго мироточца, *Monumenta Serbica* 89; просвѣтителѧмъ нашимъ кырь Гавомъ, *ibid.* 137) a nešto kasnije i просвѣта. Iz navedenih primera se vidi da je svetovno značenje već u 13. veku uzelo maha, a to pogotovo važi za deverbativ *prosveta*, za koji, koliko mi je poznato, i nemamo svedočanstvo sa starijim, teološkim značenjem. Ovo obrazovanje javlja se u 17. veku u značenju „kultura, civilizacija“, kako se vidi iz primera: да доведешь водоу да боудеть монастыроу на слоужбоу и на просвѣтоу. (*Monumenta Serbica* 558). Od 19. veka reč *prosveta* upotrebljava se u današnjem značenju.

Isti proces koji, za slovenske jezike, možemo da pratimo od prvih pisanih spomenika, odvijao se, mnogo vekova ranije, i u latinskom jeziku opet pod uticajem grčkog. Ovde neće biti govora o onim najranijim prevedenicama i semantičkim pozajmljenicama iz grčkog u latinski jer to je predmet posebne rasprave, već o mlađim takvim pojavama.

Tako je pomenuti grčki glagol φωτίζω predao svoje preneseno, u prvom redu teološko, značenje latinskom *illuminare* „prosvetliti u duhovnim stvarima, prosvetliti kroz Boga, kroz Duha svetoga, krštavati“. Ista značenja dobili su i derivati *luminatio* i *illuminatio* „prosvetljenje, prosvetljenje u duhovnim stvarima, prosvetljenje kroz Boga, kroz Duha svetoga, krštenje“.

U prilog našem tumačenju da u latinskom *luminatio* imamo posla sa semantičkom pozajmljenicom iz grčkog govori i činjenica što se reč u tom značenju javlja upravo u latinskom prevodu spisa sv. Ireneja, episkopa Lionskog (*Haer.* 1, 29, 1 = "Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως). Valja primetiti da je oblik *illuminare* ovo svoje značenje mogao dobiti i od grčkog ἐμφωτίζω (kod Klementa Aleksandrijskog, na primer, *Strom.* 799) jer se te dve reči i morfološki podudaraju.

Da bismo pokazali kako je latinska reč primila ovo značenje iz grčkog navodimo dva mesta iz *Novog zaveta*: prvo mesto iz *Poslanice Jevrejima* apostola Pavla (6, 4) glasi: Ἀδύνατον γὰρ τοὺς ἀπαξ φωτισθέντας γευσασμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανοῦ καὶ μετόχους γεννηθέντας Πνεύματος Ἁγίου καὶ καλὸν γευσασμένους θεοῦ ῥῆμα δυνάμεις τε μέλλοντος αἰῶνος καὶ παραπεσόντας κτλ. Latinski prevod: Inpossibile est enim eos qui semel sunt *inluminati*, gustaverunt etiam donum caeleste et participi sunt facti Spiritus Sancti, gustaverunt nihilominus bonum Dei verbum, virtutesque saeculi venturi, et prolapsi sunt . . . Drugo mesto, iz iste *Poslanice* (10,32) glasi: Ἀναμιμνήσκεσθε δὲ τὰς πρότερον ἡμέρας ἐν αἷς φωτισθέντες πολλὴν ἄθλησιν

ὑπεμείνατε παθημάτων... Latinski prevod: Rememoramini autem pristinos dies, in quibus *inluminati* magnum certamen sustinuistis passionum...

Međutim, stvaranjem latinskih semantičkih pozajmljenica *illuminare*, *illuminatio* istorija ovog važnog kulturno-istorijskog termina u zapadnoj Evropi tek počinje. Prenete iz grčke hrišćanske mistike u latinski one predstavljaju, počev od Avgustina, jezički izraz iluminizma tj. shvatanja „da božanska svetlost pali u duši svetlost koja znači saznanje i ljubav istovremeno“ (Lüers Grete, *Die Sprache der deutschen Mystik des Mittelalters im Werke der Mechthild von Magdeburg*, München 1926, 216). Naravno da izvori iluminizma leže već u *Starom zavetu* i u tesnoj su vezi sa iluminizmom antičkih misterija. Na primer Psalam 13 (12) 3: prosvjetli oči moje, ili 18 (17) 29: ti raspaljuješ vidjelo moje; Gospod moj prosvjetljuje tamu moju; 34 (33) 5: koji u njega gledaju prosvjetljuju se; 36 (35) 9: Jer je u tebe izvor života, tvojom svjetlošću vidimo svjetlost (svi navodi su prema Daničićevu prevodu *Staroga zaveta*).

Na ovu razvojnu liniju nadovezuje se Avgustin, *Soliloquiorum libri I* l c. 3: lumen in creaturis quo ratiocinamur; *De civitate Dei* 1, 10 c. 2: animam rationalem vel intellectualem... sibi lumen esse non posse, sed alterius veri luminis participatione lucere; *De trinitate*, cap. II: deus veritas est quoniam lux est.

Prema našem tumačenju nemački mističari, koji su se uvek trudili da na nemačkom izraze sve komplikovane pojmove hrišćanske mistike, načinili su, polazeći od latinskog *illuminare* i *illuminatio*, nove reči *inliuhten*, *inliuhtunge*. Ove reči su u početku, u 14. veku, imale prevashodno mističko značenje i veoma često su upotrebljavane da označe mistično spajanje čoveka sa Bogom — *unio mystica*. Na primer: Du *luthest* in die sele min (Mechthild von Magdeburg II 5): ti *prosvetljuješ* moju dušu; ili, kada je reč o čoveku na kojeg je sišla božanska milost: Dem nû die gewere sunne *inluhtende* ist, dem su inwonende ist, von dem alles gewulken und timber nebelheit vertriben ist und mit dem gotlichen glaste durchglestet ist (Seuse 478, 16).

Pored oblikâ *inliuhten*, *inliuhtunge*, koji u potpunosti odgovaraju latinskim *illuminare*, *illuminatio* odnosno grčkom ἐμφοτίζω, u nemačkoj srednjovekovnoj mistici nalazimo i oblike koji su nastali pod uticajem latinskog *perluminio*. Ovaj oblik javlja se kod Tertulijana (*De carne Christi* 4) kao kopija za grčko διαφοτίζω, postao je, dakle, na isti način kao naše *prosvetiti* „skroz osvetliti“. I ti nemački oblici *durchliuhten*, *durchleuchten* javljaju se kao izrazi za *unio mystica*: alsô hât daz gotliche lieht den geist in der einikeit *durchliuhtet* (Pf. Z.f.d.A. 8, 246).

Za dalji razvoj ovih značajnih termina u nemačkom važno je što ih je nemački pijetizam preuzeo od mističara i udahnuo im novi život, ali je, za kulturnu istoriju Evrope još daleko važnije što je već Dekart u svojim *Principia philosophiae* (1644) preneo pojam *prosvetljavanja* iz teološko-mistične u svetovnu sferu, razdvajajući na taj način

lumen naturale od božanske svetlosti koja je jedina, prema mističarima, mogla da pruži saznanje i za koju Toma Akvinski kaže: *lux influxa divinitus in mentem est lux naturalis* (opusc. 70).

I sada se događa pojava, dosta česta u istoriji jezika, da se reč, koja je dotle označavala jedan određeni pojam, puni novom sadržinom, zadržavajući još u početku, pojmovnu vezu sa starim značenjem, dok se ta veza ne istanji i ne prekine. Tako su reči *einleuchten*, *Einleuchtung*, *erleuchten*, *Erleuchtung*, *aufgeklärt*, *Aufklärung* počele da se upotrebljavaju u značenju „prosvetliti odnosno prosvetiti čovekovim a ne božanskim razumom“ i počele su da se upotrebljavaju gotovo u suprotnom smeru: prosvেčen je onaj ko misli zdravim razumom, često čak onaj ko ne veruje u Boga.

Međutim, za istoriju filosofije i evropsku kulturnu istoriju najvažnije je to što ove reči postaju termini prvog ranga. Umesto izraza *einleuchten*, *Einleuchtung*, *erleuchten*, *Erleuchtung* javljaju se u nemačkom novi izrazi *aufklären*, *Aufklärung* koji pokazuju istovetnu metaforiku kao i prethodni i u tesnoj su vezi sa njima, i koji postaju osnovni termini veka prosvেčenosti. Do ove zamene svakako je došlo stoga što su izrazi *Einleuchtung* i *Erleuchtung* još suviše bili vezani za mistiku, teologiju i pijetizam, mada ostaje neosporna činjenica da su upravo oni među prosvetiteljima, koji su najviše doprineli stvaranju nemačke filozofske terminologije, crpili veoma mnogo, neposredno ili posredno, iz staronemačke mistike.

To izrekom kaže i sam Lajbnic koji, u korespondenciji, naglašava podesnost nemačkog jezika kao stručnog jezika filosofije i ukazuje da staronemački i pozniji mističari predstavljaju izvor filozofskih termina. On spominje poimenice Taulera, Rujebreka i Vajgela, dok indirektno, kroz aluzije, ukazuje na Bemea (v. August Langen, *Der Wortschatz des 18. Jahrhunderts* u *Deutsche Wortgeschichte*² hrsg. von Fr. Maurer und Fr. Stroh, Berlin 1959, II 39).

To što važi za Lajbnica važi u još većoj meri za njegovog učenika Kristijana Volfa kome je palo u deo da obogati nemačku filozofsku terminologiju crpeći iz Lajbnica, Tomazijusa ali i iz mističkih ili mistici bliskih spisa. Tako je nastao i sam termin *Aufklärung* koji je postao oznaka celog doba.

A kada su prosvetiteljske ideje stigle i do slovenskog juga nije bilo nikakve dvoumice kako će se celi pokret nazvati jer su te reči već postojale, počev od 9. veka, u staroslovenskom, odnosno, počev od 12. veka u starosrpskom i u ostalim slovenskim jezicima. Videli smo isto tako, da se u starosrpskom sekularizovano značenje javlja već vrlo rano, tj. u 13. veku za razliku od zapadne Evrope gde takav razvoj za- pažamo od 17. veka.

Tako smo, prateći jedan značajan najpre teološki a potom kulturno-istorijski i filozofski termin, utvrdili da njegovo poreklo leži najpre u helenističko-misterijskoj i hrišćansko-mističnoj sferi i da je iz grčkog prešao u latinski s jedne i u slovenske jezike s druge strane. Iz latinskog pak prešao je u nemački i u ostale germanske jezike, na primer

u engleskom *enlighten* „prosvetiti, poučiti“, *enlightenment* „prosvetljenje, pouka, prosvetećenost“, dok su ga romanski jezici zadržali u latinskom obliku. Valja primetiti da su i neindoevropski evropski književni jezici, na primer finski i mađarski, primili ovu leksiku sa područja kulture u najširem smislu reči putem prevedenica i semantičkih pozajmljenica iz indoevropskih jezika.

Kada bi postanak ovog evropskog kulturno-istorijskog termina bio usamljen slučaj, onda bi on predstavljao samo jedan, doduše veoma značajan, kuriozitet. Međutim, takvih termina i ostalih izraza iz kulturne sfere i sfere izražajnih moći jezika ima veoma mnogo, tako da smo, prateći i istražujući ove izraze u jednoj većoj raspravi, iz koje je ovo saopštenje tek jedan mali deo, pokazali da se jedinstvenost i zajedništvo evropske kulturne leksike svodi, velikim delom, na grčke arhetipe. Istraživanja ovakve vrste pokazuju, istovremeno, koliko je aktualna naša tema *Antiquitas ac tempora nostra*.

Beograd.

Ljiljana Crepajac.

ZUSAMMENFASSUNG

Ljiljana Crepajac: DIE BEDEUTUNG DER GRIECHISCHEN LEHNBEDEUTUNGEN FÜR DIE BILDUNG DES EUROPÄISCHEN KULTURWORTSCHATZES

Der Gegenstand dieser Mitteilung sind partielle Ergebnisse einer umfangreichen Untersuchung der griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Lateinischen, im Slavischen und mittels des Lateinischen, im Deutschen.

Hier werden die Begriffsbezeichnungen φωτίζω, φωτισμός, φωτιστής, φωστήρ in ihrer historischen und semantischen Entwicklung verfolgt und ihre Lehnbedeutungen auf der einen Seite im Lateinischen (*illuminare, illuminatio* u.a.), auf der anderen Seite im Slavischen (aksl. *prosvěštati, prosvětiti* — auch altserb., *prosvěštenie, prosvětiteľ* — auch altserb. und altserb. *prosvěta*) von einem Beleg zum anderen untersucht.

Weiter werden die lateinischen Lehnbedeutungen im Deutschen (*inliuhten, inliuhunge, durchliuhten, erleuchten, Erleuchtung, aufgeklärt, Aufklärung*) erörtert.